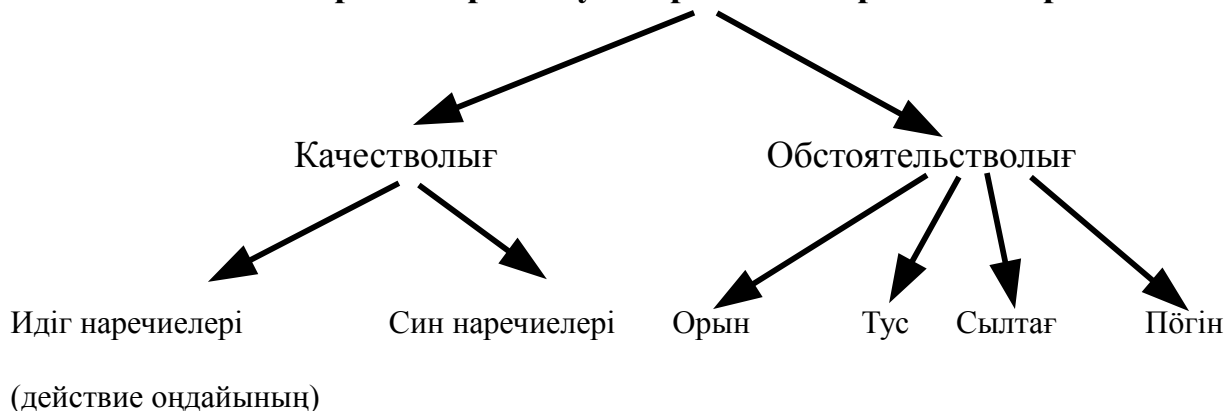

Наречиелернің тузалары хоостыра пөліктері. Обстоятельстволығ

наречиелер

Наречиелернің тузалары хоостыра пөліктері.

Обстоятельстволығ наречиелер

Действие хақан, хайда, хайдағ сылтағнаң иртіпчеткенін көзітчеткен наречиелер **обстоятельстволығ** тіп адалчалар. Тузалары хоостыра обстоятельство наречиелері чарылчалар: **тус**, **орын**, **сылтағ** паза **пөгін** наречиелеріне:

а) Тус наречиелері действиенің иртіпчеткен тузын көзідіп, **хақан?** **хақаннаң пеер?** **хақаннаң сығара?** сурығларға нандырчалар: *Пылтыр нанчыма тоғасхам. Улуғлар ирте турчалар. Пуўн наңмыр чағбас.*

б) Орын наречиелері действиенің иртіпчеткен орнын, направлениизін көзідіп, **хайда?** **хайдаң?** **хайдартын?** **хайдар?** сурығларға нандырчалар: *Тасхар соохтар турыбысты. Тана тасхар сых чөрібісті. Чаачы чогар атыбысхан.*

в) Сылтағ паза пөгін наречиелер действиенің хайдағ сылтағнаң паза хайдағ пөгіннең иртіпчеткенін көзідіп, **ноға?** сурыға нандырчалар: *Орайдаңар пір дее чирзер парбаабыс. Кем-де ағасты өнетін сындырыбыстыр.*

Наречиелернің тузалары хоостыра пөліктері		Оларның сурығлары	Көзідімнер
Качестволығ наречиелер	1. Идіг (действие ондайының) наречиелері	Хайди? Хайдағ ондайнаң?	<i>Іди, кинетін, сала-сула, хызарта, тиксі</i>
	2. Син наречиелері	Нинче? Нинче хати? Ханча? Хай син?	<i>Көмес, тосханча, үс хати, толдыра</i>
Обстоятельство наречиелері	3. Орын наречиелері	Хайда? Хайдар? Хайдаң? Хайдартын?	<i>Тасхар, чоғар, ырахтын</i>
	4. Тус наречиелері	Хачан?	<i>Ам, иртен, чайғызын, хачан даа</i>
	5. Сылтағ паза пөгін наречиелері	Ноға? Хайдағ сылтағнаң? Хайдағ пөгіннең? Ниме үчүн?	<i>Орайдаңар, тикке, өнетін</i>

Идер тоғыстар

1. Пирілген наречиелерні түрк тіліне тілбестеңер, сурығлар турғызыңар, орын, тус сылтағ паза орын наречиелерін таап, үстүнде пазыңар.

Көлбейте, көмес, көні, көөлче, көп, күдүреде, күндүс, күнзіре, күннің сай, күннің-таңда, күннің-таңның, маңат, маң чох, матап, матлама, мындаа, мының соонда, наари, най, нандыра, ойда-төбін, ойда-түндере.

2. Пирілген наречиелерге сурығлар турғызыңар, орын, тус сылтағ паза орын наречиелерін таап, үстүнде пазыңар.

Олығли, онағы, оой, орлап-мустап, орли, оорли ла, оортах, орай, орта, өнетін, өөртін, пазох, пайаа, пеер, пеертін, пилен, пілдірте, піргер, пірееде, пірсікүн, пірсінде, пір хатап, пойли, пола-пола, поохти, пудур, пулунни, пурнада, пурун, пурунда, пүкүлее, пүрнүкүн, пүүл, пүүн.

3. Идер тоғыс. Хығырыңар. Наречиелерні сығара пазып, суриин, тузазын таныхтаңар.

1. Кинетін хар чаап сыххан. 2. Хараазын мында аймах-пасха арығ чуртағчылары полған одыр. 3. Ибіре хазарлача. 4. Пүүн айас күн. 5. Арыға толдыра аалчылар чыыл партыр. 6. Хозанах чіке сегіре түскен. 7. Иртен күн айас турыбысхан. 8. Наада городта полдым. 9. Иргіде хакастар киис ибде чуртачаң полтырлар. 10. Ол сүүледе ылғабысхан. 11. Турада чон толдыра одыр. 12. Пастағызын на көрчем ол кізіні. 13. Піс күннің сай радио исчең полғабыс. 14. Тун пайрам пүүл андох иртірілер.

4. Идер тоғыс. Текстті хығырыңар. Наречиелерні палғалысчатхан сөстерінең хада сығара пазып, суриин, тузазын таныхтаңар.

Мына ол таныс харағай! Кинетін арығдағы амырны нимее-де тарын парған тиинічектің өтіг тазыластығ табызы сайбаан. Мин ах-тик ле турыбысхам. Ибіре хайбағынчам. Андада ла харағайның төзінде, кичеегі минің мискелерімні чапхан көк торбастар хыринда, тарыныбысхан чигірен тиинічекті көр салғам. Алын азахтарында ол хатығ ах миске тудын салтыр. Кизін азахтарынаң тохлада пазып, хузуриин өкпеліг хыймырадып, сурланчатхан харахтарынаң минзер чөпсінмин аңдыпчатхан. Прай поэзының көрімінең ол тіпчеткен осхас: «Че хайдар син килчезің? Көрбинчезің ме, мин кирек тоғыс итчем?»»

Сағысха түзіп, мин пірде пір азахха турчам. Анчада азағым алтында хуруғ харағай торымы, унада пазылып, сухарь ла чіли мычыри түскен. Сах андох чапчаң аңыцах, чигірен тілліг чалын на чіли, харағай төзінең аның тигейінзер учуға халған.

Мин, чыындызынзар пахлабызып, алаң ас парғам: анда, торбас хутухтың түбінде, ікі сыроежка мискелер ле паза кирі хазың мискезі ле чатханнар.

Ағастың пөзік салааларында, тізең, тиинічек ілгеп салған минің мискелерім хурудылғаннар. Күлінібізіп, мин хости турған хазыңнар аразынзар поэыма пазох мискелер тееріп аларға пастыр сыххам.

(А. Рыжов)

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А.

Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

2. Карпов, В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке [Текст] / В.Г. Карпов // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С 15-24.

3. Севортян, Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках [Текст] / Э.В. Севортян // Вопросы грамматического строя. М.: АН СССР, 1955. – С. 210-213.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 55-60.